

СЕМАНТИКА МЕНТАЛЬНОСТІ КОНЦЕПТУ —

У статті дається визначення поняття «семантика ментальності концепту» в дихотомії лінгвістичних визначень понять «семантика ментальності» і «семантика менталітету».

Ключові слова: концепт, семантика ментальності, семантика менталітету.

У наших розвідках ми вже торкалися проблеми ментальної структури та організації ментальності концепту, диференціюючи поняття «ментальність» і «менталітет»¹. Однак подальше вивчення природи цієї складної ментально-мовної одиниці змусило нас переглянути й доповнити деякі положення, викладені в попередніх статтях. Особливо хочемо звернути увагу на лінгвістичне тлумачення понять «семантика ментальності» й «семантика менталітету», засвідчених в одній із праць В. Колмакова, де вони, на жаль, не визначаються². Упровадження цих метаодиниць опису психічних ресурсів людини в лінгвоконцептологію дозволило нам запровадити й визначити поняття «семантика ментальності концепту», яке, власне, й буде об'єктом нашого дослідження.

Насамперед хочемо звернути увагу на трактування концепту як ментального образу в значенні «відображення», «психіка» (одне з визначень образу в психології)³ та на міркування тих учених, які вважають, що процес відображення навколишньої дійсності в людській психіці можна розглядати як процес кодування інформації про навколишній світ та самого себе в різнорівневих ментальних образах як одиницях знання. Останні виявляють себе в сенсорних, образних, вербальних та інших модусах, що мають зв'язки сполучуваності за асоціативними рядами. Активовані одиниці знань формують ті чи інші мисленнєві форми, в які вплетені й емоції, що пов'язано з процесом категоризації — підведення одних одиниць знань під інші. Відсутність асоціативних зв'язків між одиницями знань унеможливорює побудову мисленнєвої форми, а отже, й категоризацію об'єкта пізнання. Активуючись у процесі осмислення,

¹ Іващенко В. Ментальна структура концепту // Мова і культура. Сер. «Філологія». — 2003. — Вип. 6. Т. 2. — С. 100–108; Іващенко В. Організація ментальності концепту // Семантика мови і тексту : Зб. статей. — Івано-Франківськ, 2003. — С. 202–208.

² Колмаков В. Ю. Семантика менталитета // Проблемы исторического языкознания и ментальности. Имя в русском общественном сознании и дискурсе : Сб. науч. статей. — Красноярск, 2000. — Вип. 4. — С. 5–20.

³ Краткий психологический словарь. — М., 1985. — С. 211.

одиниці знань стають мнемо-одиницями знань⁴, оскільки процес побудови мисленнєвої форми відбувається в робочій пам'яті⁵.

Так, Ю. Караулов описує, наприклад, такі ментальні образи: образи сприймання, які інколи кваліфікуються як чуттєво-наочні образи, образи-імагени, (наочне, конкретне) уявлення, ембріони мисленнєвих операцій, зокрема акустичні, зорові, слухові та рухові образи; гештальти як щось середнє між образом та схемою, що є цілісним уявленням; схеми (фрейми), або схеми функціональних зв'язків та правил дій, схеми орієнтувальних основ дій, інтеріоризовані схеми зовнішніх дій, схеми мнемічних (смыслових) опор; елементарні рухові образи (уявлення, схеми дій); пропозиції — мисленнєві схеми, організовані у формі речення; картини-смыслокомплекси як системно чи послідовно упорядковані або розміщені без певної системи окремі образи сприймання; символи — проміжні утворення між знаком та образом; формули — логічні структури, що пов'язують між собою причину й наслідок, умову та результат, а також позначають наукову закономірність, виражають релігійно-етичний зміст, мають ритуальний смисл, передають стисло й афористично якесь життєве правило у формі прислів'їв та приказок, крилатих висловлювань; діаграми — графічне представлення мисленнєвим поглядом різних відповідностей та закономірностей; внутрішні слова — слухові, зорові та моторно-артикуляційні образи слів — мовних знаків⁶.

С. Мартинек до ментальних образів як одиниць, структур або форм репрезентації знань зараховує: образи епізодичної пам'яті, зокрема іконічні образи конкретних предметів та їхніх ознак, сцен і подій; прототипи, що є ідеалізованими зразками, які репрезентують деяку множинність предметів та допускають нечіткість, або узагальненими уявленнями про ті чи інші типові події та сцени; структури семантичної пам'яті, зокрема поняття як результат узагальнення знань про певну множинність об'єктів, пропозиції — логічні судження, які стверджують або заперечують що-небудь про предмети дійсності; фрейми як форми репрезентації знань типізованих ситуацій, що містять інформацію, релевантну для описуваного фрагмента дійсності; дискурс — складне комунікативне явище, яке включає порядок з текстом екстралінгвістичні фактори — знання про світ, думки, настанови, мету адресата, необхідні для розуміння тексту, тощо⁷.

Подібне розуміння процесів відображення об'єктивного світу спочатку в предметно-чуттєвих образах, а потім у судженнях, поняттях, теоріях і т. ін. знаходимо в М. Алефіренка, який, підсумовуючи досвід своїх попередників, виділяє такі типи мислення: наочне (орієнтує людину в конкретних обставинах), образне (позаситуативне мислення), практичне (є невід'ємною частиною дій), лінгвокреативне (підтримує необхідний баланс між мовою та дійсністю), авербально-поняттєве, пошукове (виявляє себе в наукових дослідженнях і частково ґрунтується на авербальному мисленні) (Б. Серебренников)⁸. Той чи інший тип

⁴ Про види знань, основи їх класифікації та форми збереження у вигляді когнітивних структур ідеться в одній із праць А. Загнітка (*Загнітка А. П. Сучасні лінгвістичні теорії* : Монографія.— Донецьк, 2006.— С. 151–166).

⁵ *Колодина Н. И. Когнитивные проблемы восприятия и категоризация в процессе коммуникации // Язык. Культура. Коммуникация. Текст : Материалы Междунар. науч. конф. : В 3 ч.— Волгоград, 2006.— Ч. 1.— С. 29–39.*

⁶ *Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность.— М., 1987.— С. 187–210.*

⁷ *Мартинек С. В. Концептуальна організація та семантична структура іменників зі значенням «водний об'єкт» у свідомості носія російської мови* : Автореф. дис. ... канд. філол. наук.— К., 1989.— С. 4–8.

⁸ *Алефиренко Н. Ф. Спорные проблемы семантики* : Монография.— М., 2005.— С. 94.

мислення є репрезентантом різних етапів пізнавального процесу, в якому перший ступінь — це становлення предметної думки, що є чуттєвим відображенням зовнішніх предметів та їхніх зв'язків, другий — становлення абстрактного мислення, коли відбувається перетворення предметно-чуттєвих образних структур у різні абстракції, що дістало назву символізації (виникнення знака). Символізація може здійснюватися як у мисленневому аспекті (внутрішня), так і в мовному або мовленневому (зовнішня). Звідси шлях від думки до слова, що лежить через значення (за Л. Виготським), на думку М. Алефіренка, можна представити як різні стадії розвитку та існування концепту: предметно-чуттєвий образ > смисл¹ (протовербальний) > поняття > значення слова > словоформа > смисл² (вербальний)⁹.

Звичайно, перерахувати всі ментальні образи як елементи тієї мови (того коду), якою (яким) оперує людина в процесах відображення об'єктивного світу та вербалізації його результатів, фактично неможливо, адже кількість таких одиниць, як справедливо зазначає Ю. Караулов, така ж безмежна, як і безмежний навколишній світ, що оточує людину. Однак, на думку цього ж дослідника, вони піддаються узагальненню та типізації, їх можна «усереднити» й описати¹⁰.

Підсумовуючи міркування мовознавців і послуговуючись науковими досягненнями загальної психології щодо природи пізнавально-регулятивних процесів, первинних — сенсорних, перцептивних і вторинних — інтелектуальних, уявних, мнемічних, вольових та емоційних, а також власними спостереженнями й узагальненнями, пропонуємо такий перелік «усереднених» ментальних образів (див. табл.), що їх номінують відповідні термінопоняття (через скісну подаємо до деякої міри еквівалентні термінопоняття): «моторні образи руху»¹¹, «чуттєві образи» («образи-відчуття / сенсорні образи / образи-сенсibili / елементарні образи»), «образи сприймання / перцептивні образи / образи-перцепти»), «образи пам'яті / мнемічні образи» («ейдетичні образи», «мінливі образи», «еталонні образи / образи-еталони», «прототипні образи / образи-прототипи», «образи-стереотипи»), «несвідомі образи / образи-архетипи», «образи свідомості / образи мислення / мисленневі образи» («первісні — колективні символічні образи», «магічні образи-уявлення», «образи-міфи» та «раціональні образи» — «наївно-побутові образи / життєві образи / повсякденні образи-поняття / образи-уявлення»), «наукові образи / спеціальні образи-поняття», «образи-пропозиції»), «образи уяви / уявні образи», «емоційні образи», «образи-ідеали / досконалі образи», «образ-мета / образ передбачуваного результату», «образи-схеми / образні схеми», «образи-символи / образні символи», «образи-дії», «образи ситуації / образи-фрейми», «образи перебігу ситуацій / образи-скрипти / образи-сценарії», «образи-інсайти / переструктуровані образи», а також «образи власного Я» — «образ здібностей», «образ зовнішності», «образ соціальної значущості» і т. ін. суб'єкта пізнання тощо.

⁹ Там же. — С. 95–99.

¹⁰ Караулов Ю. Н. Знач. праця. — С. 187.

¹¹ «У процесі побудови образу істотну роль відіграють рухові... процеси. Рухи утворюють каркас образу, а образ забезпечує систему рухів» (Общая, социальная и юридическая психология: Кратк. энциклопед. словарь / Сост.: М. И. Еникеев, О. Л. Кочетков. — М., 1997. — С. 161).

Ментальні образи в психології		
основні	субординаційні	пресубординаційні
<i>моторні образи руху</i> ¹²	<i>образи предметних дій</i>	—
<i>чуттєві образи</i> ¹³	<i>образи-відчуття — сенсорні (елементарні) образи (кінестетичні, вестибулярні, тактильні, больові, смакові, слухові, зорові та нюхові — супроводжуються емоційним тоном)</i>	послідовні (зберігають слід від збудження)
	<i>образи-сприймання = перцептивні образи (предметні, цілісні, структурні, константні, осмислені)</i>	аперцептивні (домислені) ілюзорні (спотворені)
<i>образи пам'яті = мнемічні образи у вигляді енграм (слідів пам'яті)</i> ¹⁴	<i>ейдетичні (яскраві, чіткі, незмінні — ейдетична пам'ять)</i>	енграми-відчуття (сенсорна пам'ять) моторні / рухові енграми ¹⁵ (рухова пам'ять)
	<i>мінливі</i>	енграми-емотиви (емоційна пам'ять) (образна пам'ять)
	<i>еталонні (корегувальні)</i>	енграми-поняття (словесно-логічна пам'ять) автобіографічні енграми (автобіографічна пам'ять) метасенграми (метапам'ять, або пам'ять про свою пам'ять)
<i>образи свідомості = мисленнєві образи у вигляді аксіом знання (конкретизовані загальні уявлення)</i> ¹⁶	<i>первісні (синкретичні, нерозчленовані)</i>	колективні уявлення, конкретизовані в діях: символічні та магічні (наочно-дійове мислення) образи=міфи: природні та релігійні (наочно-образне мислення, міфологічна свідомість) релігійні вірування
	<i>раціональні (розвинені аналітико-синтетичні форми —узагальнені, абстраговані, опосередковані)</i>	поняття (абстракції): життєві(наївно-побутові) та наукові (спеціальні) (словесно-логічне мислення = внутрішня діяльність, опосередкована мовленням) пропозиції (теоретичне мислення): судження та умовиводи (дискурсивне мислення)

¹² Когнитивная психология : Учебник для вузов.— М., 2002.— С. 106.¹³ М'ясоїд П. А. Загальна психологія : Навч. посібник.— К., 2001.— С. 244–277; Общая, социальная и юридическая психология...— С. 161.¹⁴ М'ясоїд П. А. Знач. праця.— С. 278–298; Общая, социальная и юридическая психология...— С. 161.¹⁵ Когнитивная психология...— С. 106.¹⁶ М'ясоїд П. А. Знач. праця.— С. 299–321.

образи уяви = уявні образи у вигляді комбінованих новоутворень ¹⁷	первісні (синкретичні)	дії, що втілюють образи бажаного, можливого
	власне уявні (випереджувальні, передбачувані, очікувані)	невтілювані в дійсність (пасивна уява): сновидіння, фантазування та люзії
		наочні (активна уява): відтворювальні (репродуктивні) та творчі (продуктивні) — художні (загальне як індивідуальне) й наукові (максимально узагальнені), а також мрія
		досконалі — ідеали
		образи очікуваного (передбачуваного) результату — мета
образ власного Я = образ-Я (Я-концепція, Я-схема) у вигляді системи уявлень про самого себе ¹⁸	реальне Я ідеальне Я динамічне Я фантастичне Я	самосвідомість
		самоповага, самолюбство
		самооцінка
образні символи	образ світу й ставлення до нього (сфера несвідомого) ¹⁹	—
емоційний образ	емоційне передбачення смислу виконуваних дій ²⁰	—

Динамічно організовані та активовані певним чином у людській психіці ментальні образи організовують семантику ментальності.

Семантика ментальності є тлом психіки, на якому вирізняється «ментальний згусток» — концепт як одиниця пізнання, що акумулює в собі весь спектр психічного відображення дійсності та самого себе: від сенсомоторики (елементарних форм пізнання) до відображення на вищих рівнях людської свідомості — мовно-мисленневому, або словесно-логічному. «Національно-специфічні сенсирії породжують національно-специфічні концепти, які ... утворюють у лексичній системі етнічної мови шари національно-специфічної лексики»²¹. Особливості вербалізації концепту на різних стадіях його формування, протOVERBальні механізми об'єктивації концепту тощо в контексті дискусійних проблем семантики детально описані М. Алефіренком²².

Отже, концепт — це складне різнорівневе ментально-мовне утворення, що є фрагментарно-цілісним образом. Це також суб'єктивно-суб'єктивний образ²³, що виявляє себе лише за конкретних обставин. Концепт у проєкції на семантику

¹⁷ Там же. — С. 322–340; Общая, социальная и юридическая психология... — С. 161.

¹⁸ Краткий психологический словарь. — С. 419–420.

¹⁹ М'ясоїд П. А. Знач. праця. — С. 100.

²⁰ Там же. — С. 361.

²¹ Корнилов О. А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов. — М., 2003. — С. 147.

²² Алефіренко Н. Ф. Знач. праця. — С. 95–127.

²³ «Психіку можна тлумачити як суб'єктивний образ об'єктивного світу. У ній відображається світ, що існує поза суб'єктом. Але й суб'єкт належить до цього світу, «несе» його в собі, виявляє до нього певне ставлення. Отже, психіка є не лише суб'єктивним, а й суб'єктивним явищем» (М'ясоїд П. А. Знач. праця. — С. 71).

ментальності є динамічною організацією актуальних за тих чи інших умов для суб'єкта пізнання пізнавально-регулятивних процесів, що протікають у формі вибіркової множинності ментальних образів. Актуальність пізнавально-регулятивних процесів визначає потреба у тих чи інших знаннях, де останні є мотивом пізнавальної діяльності суб'єкта. Іншими словами, організована у певний спосіб та активована в конкретному акті пізнання вибіркова множинність ментальних образів, які репрезентують фрагмент світу, що став об'єктом пізнання, власне, й визначає семантику ментальності концепту.

Ми поділяємо думку тих дослідників, які визначають концепт як «вербалізований смисл» (В. Зусман, Ф. Бацевич, М. Алефіренко, С. Воркачев та ін.)²⁴. Однак смислове поле неоднорідне. Це фрагментарна цілісність елементарних смислів (ноем), як власне онтологічних, що розкривають сутність об'єкта пізнання шляхом його осягнення розумом або інтуїцією, так і факторних, що їх породжує соціальна реальність (спільна свідомість, колективні уявлення або колективне несвідоме чи архетипи того чи іншого соціуму, етносу), природно-кліматичні умови, в яких живе людина, та психічна організація мовної особистості (як ідіо-, так і полілектної). Факторними смислами як такими, є, наприклад, усвідомлення людиною своєї фізичної сили — слабкості, почуття поваги — зневаги до самого себе тощо; соціальних ролей батька — матері — сина — дочки, видатного політичного діяча — простого громадянина, представника африканського племені — слов'янської спільноти, фахівця в галузі медицини — філології — мистецтва і т. ін.; того, що вона живе в гірській місцевості — пустелі — на березі моря, екологічно чистій — забрудненій зоні тощо.

Породжувані тією чи іншою мовною особистістю або тим чи іншим соціумом у контексті конкретно-історичної епохи та етнокультури, такі смисли формують семантику менталітету. Інакше кажучи, семантика менталітету — це зумовлена психічними, інтелектуальними, конкретно-історичними, суспільними, етнокультурними, ідеополітичними, економічними, природно-кліматичними чинниками та самоідентифікацією семантика ментальності.

Семантика менталітету є смисловим тлом, на якому виділяється «смисловий згусток» — концепт як одиниця [етнокультурного] знання, що є організованою у певний спосіб мислення вибірковою множинністю конкретно зумовлених елементарних смислів (ноем) у проекції на окремих фрагмент світу.

Таким чином, концепт має двоїсту природу. Він є й одиницею пізнання, й одиницею знання, а отже, одиницею когніції людини, що бере участь в організації як семантики ментальності (концепт — ментальна мінімодель, образ світу), так і семантики менталітету (концепт — «менталітет у мініатюрі», менталітет, спроектований на окремих фрагмент світу). А тому сьогодні видається актуальною проблема розмежування ментальної (формальної) та змістової структур концепту. Це питання частково лежить у площині теоретичного протиставлення когнітивного і лінгвокультурного концептів.

Залежно від того, який субстанційний елемент ментальної структури концепту домінує, можна твердити про різні типи концептів²⁵. На тому факті, що за

²⁴ Бацевич Ф. Смисл: сутність і сфери вияву у мові // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. філолог.— 2004.— Вип. 34. Ч. 1.— С. 346–353; Воркачев С. Г. Лінгвоконцептологія и межкультурная коммуникация: истоки и цели // Филол. науки.— 2005.— № 4.— С. 76–83; Зусман В. Г. Концепт в системе гуманитарного знания // Вопр. литературы.— 2003.— № 2.— С. 3–29; Алефіренко Н. Ф. Зазнач. праця.

²⁵ Іващенко В. Типологічна диференціація концептуальних структур як одиниць ментального простору // Мовознавство.— 2004.— № 1.— С. 54–61.

концептом можуть стояти знання різного ступеня абстрагування, наголошує також М. Болдырев, перераховуючи такі форми знання, як конкретно-чуттєвий образ, уявлення (мисленнєві картинки як узагальнений чуттєвий образ), схема (мисленнєвий зразок предмета або явища, що має просторовий характер; геометричний аспект уявлення, загальні контури чого-небудь), поняття (концепт, що містить найзагальніші суттєві ознаки предмета або явища, його об'єктивні характеристики; концепт, позбавлений другорядних ознак, з позиції логічного аналізу), прототип (категорійний концепт, що дає уявлення про типового представника певної категорії), пропозиційна структура, або пропозиція (модель певної сфери досвіду, в якій виділяються елементи — аргументи та зв'язки між ними, даються їхні характеристики; узагальнена логічна модель відношень, відображена в глибинній граматиці), фрейм (об'ємний багатокомпонентний концепт як «пакет» інформації, знання про стереотипну ситуацію, дворівнева структура, що складається з вершинних вузлів, які містять дані, ustaleni для певної ситуації, і термінальних вузлів, або слотів, які заповнюють дані, що репрезентують конкретну ситуацію), сценарії, або скрипти (динамічно представлені фрейми, розгорнута в часі послідовність етапів, епізодів), гештальти (концептуальна структура, цілісний образ, що поєднує в собі чуттєві та раціональні компоненти в їхній цілісності, як результат нерозчленованого сприйняття ситуації; найвищий рівень абстрагування)²⁶.

Отже, можна твердити: а) про семантику ментальності концепту як активацію за конкретних умов динамічної організації пізнавально-регулятивних процесів — вибіркової множинності ментальних образів (концепт як одиниця пізнання, що виявляє себе як ментально-мовна структура); б) про концепт як «смысл-цінність», домінанту пізнавально-регулятивних процесів, що є певною організованою множинністю елементарних смислів (ноєм), породжуваних тими чи іншими ментальними образами (концепт — одиниця знання, що виявляє себе як змістова структура).

V. L. IVASHCHENKO

SEMANTIC OF CONCEPT MENTALITY

The paper proposes the definition of the notion «*semantic of concept mentality*» in the context of linguistic definitions of the notions «*semantic of mentality*» and «*semantic of mentation*».

Key words: concept, semantic of mentality, semantic of mentation.

²⁶ Болдырев Н. Н. Когнитивная семантика : Курс лекций по англ. филологии.— Тамбов, 2001.— С. 36–38.